

О. Ч. Кшановський

ДАНІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ТА АРЕАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ У ВИКЛАДАННІ СУЧАСНОЇ ПЕРСЬКОЇ МОВИ

Будь-якій мові, що функціонує на великій території, або за межами основної держави, або в її межах, притаманна територіальна варіативність. Вона виникає під впливом складного комплексу причин, найважливішою з яких є прямі контакти між двома (або більше) мовними колективами, що перебувають у конкретній соціально-мовній ситуації в умовах культурно-історичного та географічного середовища [Чердніченко 1981, 246]. Під прямими (безпосередніми) мовними контактами ми розуміємо такі, при яких населення, що говорить різними мовами, стикається, змішується та утворюється прошарок людей, які володіють у певній мірі обома мовами [Степанов 1976, 43]. Безпосередні контакти пов'язані з двомовністю (багатомовністю) населення, яке тривалий час проживає на прилеглих (спільних) територіях, у результаті чого в мовах, що контактують, розвиваються спільні структурні ознаки на всіх рівнях [Нерознак 1985, 197–198].

Виключно цікавою з точки зору лінгвістичної ситуації є територія так званого культурного Азербайджану, що охоплює територію сучасної Республіки Азербайджан, а також провінції Західний Азербайджан, Східний Азербайджан, Ардабіль, Курдистан (частково) Ісламської Республіки Іран. На думку авторитетних тюркологів, у тюркських мовах, розташованих на прилеглих до інших мов територіях, спостерігається явище так званої мовної атракції: риси, притаманні одній мові, виявляються в певній мірі в сусідній мові, і навпаки. Специфічні особливості сусідньої мови спостерігаються в структурі діалектів першої мови [Гаджиева 1975, 28]. Мовна інтерференція, що при цьому виникає, зазвичай спостерігається в усіх сферах мови (в лексиці, фонетиці, морфології, синтаксисі), запозичується та просякає будь-який елемент системи мови [там само, 29; Simpson 1994, 206–210; Dixon 1997]. Од-

нак слід зауважити, що терміни „інтерференція” та „запозичення” не є тотожними. Серед великої кількості відмінностей між цими поняттями (дет. див.: [Баранникова 1972, 93–94]), на наш погляд, головним є те, що запозичення суттєво не впливає на структуру мови, не привносить до неї помітних нових рис (пор. велику кількість арабізмів у перській мові). Інтерференція натомість за особливо сприятливих умов може спричинити суттєві зміни в будові мовної системи, в її внутрішніх зв'язках та організації. Інтерференція можлива лише за умови тривалих безпосередніх контактів носіїв. Запозичення ж може відбутися навіть за відсутності безпосереднього зв'язку носіїв мови.

Розділена на дві частини лише на початку XIX століття, ця територія є етнічно спільною для тюркомовного та іраномовного населення. Слід зауважити, що питання про шляхи розвитку та формування азербайджанського етносу і його мови є дискусійним. Стосовно нього склалися дві концепції.

Згідно з першою на території Іранського Азербайджану, починаючи з IV століття до н.е. і до XI–XII століть, існував іраномовний народ зі своєю мовою, відомий у X столітті у східній літературі під назвою „азери”. До того там мешкало населення, етнічна приналежність якого достеменно не відома, але припускається, що хуритомовне та еламомовне. На території Радянського Азербайджану в давнину проживали головним чином кавказомовні племена, а ранньовічний албанський народ говорив на мові, відомій з давньої літератури під назвою „аранська”, яка була чи то кавказкою, чи то іранською. Потім, у зв'язку з сельджуцько-огузьким завоюванням Передньої Азії та Закавказзя в XI–XII ст., на території культурного Азербайджану – в результаті асимілювання іраномовного населення на півдні та кавказомовного на півночі – виник сучасний тюркський азербайджанський народ зі своєю мовою.

Відповідно до іншої концепції, на території культурного Азербайджану з глибокої давнини проживали давньотюркські племена і процес формування азербайджанського етносу та його мови охоплює майже півторатисячолітню історію, із середини I тис. до н.е. до кінця I тис. н.е. Завершення цього процесу збігається з кінцем раннього Середньовіччя, якраз із початком сельджуцько-огузьких завоювань, з цим пов'язують масовий приплив тюркських племен на територію Азербайджану (згідно з першою версією цей процес із зазначеного моменту лише починається). Єдиного іраномовного народу на цих територіях не існувало, саме тому перська мова за більш ніж тисячу років (з VII ст. до н.е. до XII ст. н.е.) не стала загальнонародною. Деякі дослідники припускають, що тюркські племена склали чисельну більшість у порівнянні з іраномовними (дет. див.: [Гейбуллаев 1991]).

Незважаючи на суттєві відмінності поглядів науковців на праісторію взаємостосунків та контактування носіїв азербайджанської (її відповідних діахронічних станів) та перської (її відповідних діахронічних станів), всі вони погоджуються з тим, що тюркомовне та іраномовне населення на цих територіях протягом тривалого часу (згідно з різними версіями від 10 до 25 століть) перебуває в безперервному проксимальному контактуванні. Результатом взаємовпливу класичної аглютинативної та аналітичної “староазербайджанської” і класичної фузійної та синтетичної давньоперської мов, на наш погляд, стала поступова зміна морфологічної будови останньої.

Проведений нами аналіз матеріалу сучасної перської мови на предмет лінгвістичних рис певного морфологічного типу виявив більше двадцяти різнорівневих ознак, пов'язаних з аглютинативною технікою зв'язку морфем у складі словоформи, більшість яких не спостерігалось в давньоперській мові, тобто до початку активних взаємостосунків з носіями тюркських діалектів. Це дозволяє визначити сучасну перську мову як мову аглютинативного морфологічного типу (зарахувати сучасну перську мову до класу так званих новоаглютинативних мов).

Серед фонетичних характеристик, пов'язаних з аглютинативною технікою,

слід назвати: мінімальну кількість випадків збігу приголосних звуків (так званих кластерів) на початку та в кінці слова (такий збіг спостерігається лише в деяких нещодавно запозичених словах), бідність сучасної перської мови на дифтонги, наявність регресивного сингармонізму, фіксований наголос на останньому складі. Серед лексичних характеристик, пов'язаних з аглютинативною технікою, слід назвати такі: наявність великої кількості віддієслівних імен та дієприкметників, а також наявність особливого класу складних слів – складних дієслів. Серед словотвірних характеристик, пов'язаних з аглютинативною технікою, слід назвати: наявність самостійної основи-кореня, просте структурне виокремлення афікса та основи-кореня, походження афіксів від повнозначних слів, однозначність афіксів, виключну продуктивність способу словоскладання. Серед морфологічних характеристик, пов'язаних з аглютинативною технікою, слід назвати такі: відсутність поділу слів на підкласи за типами основ (відмін та дієвідмін), наявність постфікса *ra*, мінімальна кількість префіксів та велика кількість суфіксів, ізольованість та самостійність афіксів (можливість їхнього дистантного вживання, а також так званого групового оформлення), наявність морфологічного способу редуплікації, факультативність (необов'язковість) деяких морфологічних показників. Серед синтаксичних характеристик, пов'язаних з аглютинативною технікою, слід назвати: наявність твердого порядку слів у словосполученнях “означення – означуване” (постпозиція означення), кінцеву позицію дієслова в реченні, існування синтаксичних прийомів інкорпорації, полісинтетизму та ізоляції, відсутність синтаксичного зв'язку узгодження.

На нашу думку, така інформація повинна безпосереднім чином використовуватися для викладання перської мови, оскільки дозволяє набагато логічніше пояснити та зручніше представити велику кількість граматичних явищ сучасної перської мови. Для ілюстрації наведемо приклад того, як, використовуючи вищевикладені теоретичні посилення, можна сформулювати правила дієслівного наголосу сучасної перської мови.

Редукція та відпадання історичних кінцевих складів у подальшому розви-

тку майже всіх іранських мов дає привід припускати, що наголос у давньоперській мові падав не на останній склад [Опыт историко-типологического... 1975, 54; Виноградова 1997, 39]. Відпадання в окремих мовах історичних початкових складів багатоскладових довньоперських слів вказує на те, що він падав й не на початок багатоскладового слова [Опыт историко-типологического... 1975, 54]. У свою чергу, відображення в окремих новоіранських мовах індоєвропейських типів акцентування – баритонального, тобто нерухомого наголосу на основі в усіх словоформах, та окситонального, тобто нерухомого наголосу на закінченні в усіх словоформах, – дозволяє припустити, що в давньоперській мові наголос був нефіксованим [Виноградова 1997, 39]. У середньоперській мові наголос вже фіксується на кінці слова [Молчанова 1997, 59]. Це, на нашу думку, пов'язано зі зміною структури перської мови. Річ у тім, що наголос має два різновиди – кумулятивний (тобто відмежовує слово одне від одного шляхом об'єднання морфем у межах слова та показу його морфемної єдності) та делімітативний (тобто виступає межовим сигналом кінця слова, саме цим відмежовуючи слова одне від одного). Вони компенсаційно взаємозалежні: максимум кумуляційної організації слова передбачає мінімум межових сигналів, і навпаки [Виноградов, Реформатский 1969, 124]. Властивий давньоперській мові нефіксований і, можливо, рухомий наголос суттєво характеризує її в типологічному плані – як мову фузійного типу. Індоевропейський наголос є більш міцним просодичним маркером єдності слова, ніж, наприклад, урало-алтайський наголос або сингармонізм саме через фузійний принцип морфологічної структури слова [Виноградов, Реформатский 1969, 123]. Урало-алтайський наголос є фіксованим, що різко обмежує його розрізнявальну здатність. Він не може виконувати роль просодичної диференційної ознаки в побудові морфологічної парадигми та обмежується делімітативною функцією, тобто є маркером єдності слова в синтагматичному плані (а не в парадигматичному, як в індоєвропейських мовах) та його кінця, тобто є межовим сигналом. Функцію ж парадигматичного “організатора” бере на

себе сингармонізм. Інакше кажучи, функції, які поєднує індоєвропейський наголос, в урало-алтайських мовах поділено між наголосом та сингармонізмом (явищем також суперсегментним, яке не слід плутати з асиміляцією) [Виноградов, Реформатский 1969, 124; Виноградов 1990, 445].

Наявність фіксованості наголосу в аглютинативних мовах пов'язана з утворенням слів на базі ціліснооформлених слів. У цих мовах майже всі суфікси (точніше, корені в ролі суфіксів) існують самостійно і лише тимчасово сполучаються з головним коренем, зберігаючи чіткість та відокремленість [Зубкова 1991, 5]. Саме з цим пов'язана слабкість словесного наголосу (або його цілковита відсутність у висловлюванні) в тюркських та низці іранських мов (перській, таджицькій, осетинській, парачі та інших) і його залежність від фразової просодії [Эльдман 2002, 83]. Інакше кажучи, навіть у складі словоформ словесний наголос діє за законами фразового наголосу у висловлюванні. Тобто словоформу можна розглядати як синтаксичну групу, що складається з афіксів-слів, які, у свою чергу, є самостійними синтаксичними групами, що входять до дієслівної групи.

Наприклад, за правилами турецької та азербайджанської мов у дієслівних словоформах наголос ставиться на крайній правий показник виду [Добровольский 1987, 266–269; Seyidov, Abdullayeva 2004]. Аналогічне правило функціонує і в сучасній перській. Так, у перфекті дієслова *kardan* ‘робити’ наголос падає на показник виду, суфікс -e:

Kard-e-ast – ‘він зробив’.

Ця словоформа складається з: 1) основи минулого часу *kard*; 2) суфікса результативності дії -e, який є скороченою формою дієслова *estād* ‘стояти, ставати; разом з основою минулого часу він утворює дієприкметник минулого часу *karde* ‘зроблений’; 3) дієслівної зв'язки 3 особи однини -ast ‘e’. Крайнім правим показником виду у словоформі (=синтаксичній групі) є суфікс -e.

В імперфекті того ж дієслова діє таке саме правило:

mī-kard-ast – ‘він робив’.

Ця словоформа, окрім основи та зв'язки, складається з префікса багатократності дії *mī-*, який є скороченою формою прислівника *hamiše* ‘постійно, завжди’. У цій

словоформі (=синтаксичній групі) крайнім правим показником виду є префікс *mī-*, на який падає наголос.

Якщо вищенаведені показники виду – суфікс *-e* і префікс *mī-* – сходяться в межах однієї словоформи (=синтаксичної групи), як, наприклад, у неочевидному імперфекті, то наголос падає на правий крайній з них, тобто на суфікс *-e*.

mī-kard-e-ast – ‘він (здається, кажуть, так виглядає, що) робив’.

Коли дієслівна основа з’являється в реченні без зв’язки, наприклад у претеритальних формах 3 особи однини:

kard – ‘він (з)робив’,
nevešt – ‘він (на)писав’,

або якщо зв’язка приєднується до основи без показника виду, наприклад у претеритальних особових формах:

kard-am – ‘я (з)робив’,
nevešt-id – ‘ви (на)писали’,

або коли основа виступає у складі інфінітива, наприклад:

kard-an – ‘(з)робити’
nevet-an – ‘(на)писати’,

основи поводяться як імена, тобто наголос падає на крайній правий склад, або, краще сказати, перед лексичною межею [Добровольський 1987, 270–271].

Це акцентологічне правило є головним для тюркських мов і стало таким для сучасної перської мови.

ЛІТЕРАТУРА

Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // **Проблемы двуязычия и многоязычия**. Москва, 1972.

Виноградов В.А. Сингармонизм // **Лингвистический энциклопедический словарь** / Гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва, 1990.

Виноградов В.А., Реформатский А.А. Сингармонизм, ударение и просодия слова // **Вопросы языкознания**. 1969. № 1.

Виноградова С.П. Древнеперсидский язык // **Языки мира: Иранские языки. I. Юго-западные иранские языки**. Москва, 1997.

Гаджиева Н.З. Явление языковой интерференции в пограничных зонах тюркских языков Средней Азии // **Ареальные исследования в языкознании и этнографии**. Тезисы конф. Ленинград, 1975.

Гейбуллаев Г.А. **К этногенезу азербайджанцев**, т. I. Баку, 1991.

Добровольский М. Агглютинативен ли турецкий язык // **Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIX. Проблемы современной тюркологии** / Сост. А.Н. Барулин. Москва, 1987.

Зубкова Л.Г. Словесное ударение в характерологическом, конститутивном и парадигматическом аспектах // **Вопросы языкознания**. 1991. № 3.

Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык // **Языки мира: Иранские языки. I. Юго-западные иранские языки**. Москва, 1997.

Нерознак В.П. Языковые союзы. Предпосылки создания общей теории // **Лингвистическая типология** / Отв. ред. В.М. Солнцев, И.Ф. Вардуль. Москва, 1985.

Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I. Фонология. Эволюция морфологического типа. Москва, 1975.

Степанов Ю.С. Современные языковые союзы и методы их изучения // **Типология сходств и различий близкородственных языков**. Кишинев, 1976.

Чередниченко А.И. Иноязычное влияние как фактор территориальной вариативности языка // **Варианты полинациональных языков**. Киев, 1981.

Эдельман Д.И. **Иранские и славянские языки: Исторические отношения**. Москва, 2002.

Dixon R.M.W. **The rise and fall of languages**. Cambridge, 1997.

Seyidov Y., Abdullayeva M. **Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Fonetika**. Bakı, 2004.

Simpson J.M.Y. Areal Linguistics // **The Encyclopedia of Language and Linguistics** / R.E. Asher, ed.-in-chief. 10 v. 1994. V. 1.